

БОТАНІКА

УДК 581.1

СТАН ДЕРНОУТВОРЮЮЧИХ РОСЛИН (НА ПРИКЛАДІ *SETARIA VIRIDIS* (L.) BEAUV. ТА *ELYTRIGIA REPENS* (L.) NEVSKI) ЗА ХРОНІЧНОГО ВПЛИВУ ПОЛЮТАНТІВ

Ю. В. Лихолат, д.б.н., проф, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара
Г. С. Россихіна-Галича, м.н.с., НДІ біології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

О. І. Борисова, магістр, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

У надземній частині мишію зеленого (*Setaria viridis* (L.) Beauv.) та пирію повзучого (*Elytrigia repens* (L.) Nevski), які зростали в умовах хронічного впливу полютантів, визначено вміст ТБК-активних продуктів й активність супероксиддисмутази (ЕС 1.15.1.11) та каталази (ЕС 1.11.1.6). Координовані зміни активності ферментів-детоксикаторів активних форм кисню та вмісту вторинних продуктів ліпопероксидації вказують на їх участь в реалізації *Setaria viridis* і *Elytrigia repens* стратегії адаптації до хронічного впливу полютантів. Встановлено, що фізіолого-біохімічні показники даних видів можуть бути біоіндикаторами стану міського фітоценозу.

Ключові слова: *Setaria viridis* (L.) Beauv., *Elytrigia repens* (L.) Nevski, полютанти, вторинні продукти ліпопероксидації, супероксиддисмутаза, каталаза.

Постановка проблеми. Культурний газон – це своєрідний штучний фітоценоз, створюваний шляхом вирощування різних рослин, переважно багаторічних злакових видів трав, які утворюють в результаті багаторічного розвитку щільний над-грунтовий покрив – дернину. Газон – невід’ємний елемент об’єкта ландшафтної архітектури. Його травостій поглинає з атмосфери частину пилу і газів, приглушує шум; захищає ґрунти від водної і вітрової ерозії [1, 2, 3, 4, 5], має іонізуючу і фітонцидну дію, очищує повітря від шкідливих мікроорганізмів. Трави випаровують в середньому від 5 до 7 тис. м³ води з 1 га площі за вегетаційний період. Це істотно підвищує відносну вологість приземного шару повітря і створює прохолоду на території об’єкта.

Тенденцією останніх десятиліть стало катастрофічне зростання рівня антропогенного навантаження на зелені об’єкти, внаслідок не контролюваного викидів промислових підприємств й автотранспорту. Це викликає потребу дослідження механізмів адаптації рослинних організмів, особливо трав’янистих дерноутворюючих видів, до хронічної дії полютантів.

Відомо, що в умовах техногенного забруднення атмосфери і ґрунту, газонні рослини акумулюють шкідливі хімічні речовини в надлишкових кількостях [4, 6, 7–9]. У результаті відбувається порушення азотного обміну [2]; фотосинтетичної діяльності [3, 10]; суттєве зниження ліпідного обміну у бруньках, пагонах і листках [1, 11]; зменшуються розміри і кількість річних пагонів, потовщується листкова пластинка [4, 7, 12], збільшується кількість продихів на 1 мм² поверхні листка [2]; інтенсифікуються процеси ліпопероксидації [3, 13–15]; активуються ферменти СОД, каталази та пероксидази [3, 10, 13–17].

У зв’язку з вище викладеним, **мета даної роботи** – виявлення особливостей адаптивних фізіологічних реакцій мишію зеленого (*Setaria*

viridis (L.) Beauv.) та пирію повзучого (*Elytrigia repens* (L.) Nevski) за хронічного впливу комплексу аерополютантів.

Вихідний матеріал, методика та умови проведення досліджень. Об’єктом досліджень слугували найпоширеніші на території м. Дніпропетровська дерноутворюючі трави – мишія зелена (*Setaria viridis* (L.) Beauv.) та пирій повзучий (*Elytrigia repens* (L.) Nevski).

Відбір рослинного матеріалу здійснювали в трьох вікових станах: віргінільному (v), генеративному (g) та субсенільному (ss) в чистій зоні – с. Першотравенка та в зоні дії металургійного підприємства – забрудненій комплексом антропогенних полютантів.

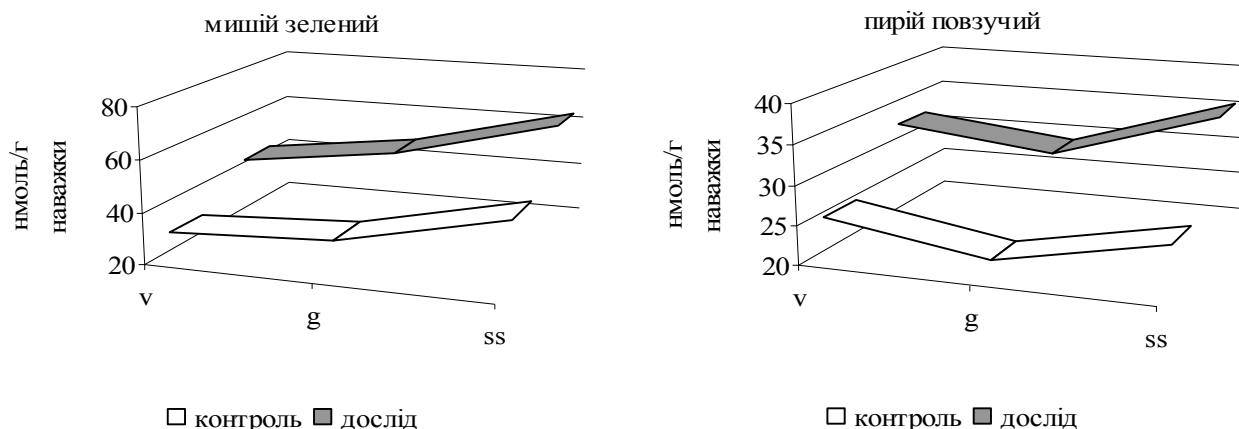
Для отримання екстрактів із надземної маси наважки рослинного матеріалу гомогенізували в 0,1 М К–Na–фосфатному буфері (рН 7,8), витримували 18–20 год. при температурі 4°C, після чого центрифугували 10 хв. при 16000 об./хв. Ферментативну активність супероксиддисмутази в екстрактах визначали фотоелектроколориметрично за ступенем інгібування відновлення нітросинього тетразолію за І. О. Переслегіною [18]. Активність каталази оцінювали за кількістю розкладеного перекису водню титриметрично за Б. П. Плешковим [19]. Уміст ТБК-активних продуктів визначали за М.М. Мусієнко [20]. Дослідження проведені в триразовій повторності, результати опрацьовані за допомогою пакета Microsoft Statistica 6.0. Розбіжності між вибірками вважали значущими при $p \leq 0,05$.

Результати досліджень. Установлено, що досліджувані види газонних трав відрізнялись між собою за вмістом вторинних продуктів ліпопероксидації й ферментів-антиоксидантів, як за контрольних умов існування, так і за впливу аерополютантів. Концентрація ТБК-активних продуктів у надземній частині мишію зеленого у віргінільному стані (v) перевищувала відповідний показник у

пирію повзучого на 11 % в контрольному фітоценозі та на 28 % в антропогенно забруднених фітоценозах. На наступних етапах розвитку (g та ss) ця тенденція перебільшення зберігалась: 46 та 79 % (с. Першотравенка) і 67 та 81 % (ВАТ «ДМЗ ім. Петровського»).

Від контрольного значення вміст малонового

діальдегіду зростав на 50 % у віргінільних особин *Setaria viridis* та 30 % у *Elytrigia repens*. Перехід рослин мишію до генеративного (g) вікового стану супроводжувався збільшенням досліджуваного продукту на 60 %, пирію – 40 %. Максимальний вміст ТБК-сполук спостерігали при переході рослин до субсенільного (ss) періоду онтогенезу (рис. 1).

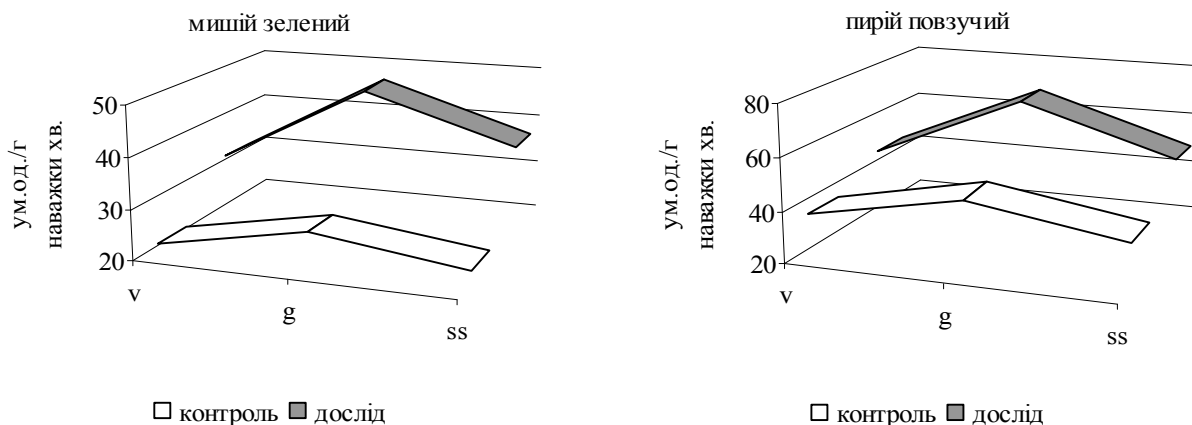
Рис. 1. Динаміка вмісту ТБК-активних продуктів у надземній масі дерноутворюючих трав: контроль – с. Першотравенка, дослід – металургійне підприємство, v – віргінільний, g – генеративний та ss – субсенільний вікові стани

Згідно отриманих даних, хронічне антропогенне забруднення міського фітоценозу індукувало окислювальний стрес у дослідних рослин *Setaria viridis* та *Elytrigia repens*, що впродовж онтогенезу проявлялось у збільшенні вторинних продуктів ліпопероксидації. Процеси ПОЛ інтенсивніше протікали у особин мишію зеленого, ніж у пирію повзучого, що ймовірно свідчить про активнішу систему захисту та стійкість останнього до умов існування.

Відомо, що зміни інтенсивності окиснення ліпідів супроводжуються перебудовами в багатокомпонентній системі антиоксидантного захисту (САЗ) [21, 22]. Ключовим ферментом САЗ, який забезпечує обрив ланцюга киснезалежних вільнорадикальних реакцій у клітині за рахунок дисмутації супероксидного радикалу, є супероксиддисмутаза [21, 23]. Зміни активності СОД слугують показником неспецифічної резистентності рослинного

організму на стресові чинники [23]. Експериментально встановлено, що активність супероксиддисмази у надземній частині віргінільних рослин пирію (контрольна ділянка) перевищувала значення ферменту мишію на 65 %, а з дослідної ділянки – на 43 %. У генеративному віковому стані злакових різниця між активністю складала 74 і 47 % відповідно. Рівень активності СОД у *Elytrigia repens* з контрольної ділянки перевищував такий у *Setaria viridis* на 62 %, а дослідної – на 34 %.

Як видно з рис. 2, в надземних органах мишію зеленого, що зростає в умовах антропогенного забруднення, активність ферменту перевищувала контрольні значення на 50 (v), 80 (g), 71 % (ss). У пирію повзучого за цих умов також відмічена тенденція до перебільшення контрольного рівня, але з меншою амплітудою, лише на 31, 52 і 40 % (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка активності супероксиддисмутази у надземній масі дерноутворюючих трав: позначення див. рис. 1

Отримані результати узгоджуються з встановленими нами раніше закономірностями, згідно яких активність СОД надземної частини пирію повзучого і вівсюгу звичайного, що зростають на шахтному розрізі Морозівка смт Пантаївка, перевищує значення контролю на 35-40 та 60-69 % [14]. До того ж максимуму ферментативної активності приходиться на генеративний віковий стан. Подібна тенденція зміни активності супероксиддисмутази відзначена у роботі Н. О. Хромих [24] для рослин *Acer negundo*, які зростають в забруднених фітоценозах вихлопами легкового й вантажного транспорту та промисловими викидами.

У процесі роботи СОД відбувається накопичення пероксиду водню, який є сильним окиснювачем і негативно впливає на метаболізм рослини [21–23, 25]. Знешкодження токсиканту забезпечується завдяки функціонуванню каталази, яка розкладає H_2O_2 на воду і молекулярний кисень [22, 24]. У листках пирію повзучого та мишію зеленого віргінільного періоду в забрудненому промисловими викидами та вихлопами автотранспорту

фітоценозі активність каталази збільшена відносно рослин контрольного фітоценозу на 16 та 23 %. Надалі (генеративний стан) активність ферменту зростала на 25 і 40 % відповідно. У субсенільний період онтогенезу тенденція до перебільшення контрольного рівня зберігалась на фоні зниження каталазної активності в надземній масі *Elytrigia repens* (на 35 %) та *Setaria viridis* (50 %) в усіх фітоценозах (рис. 3).

Порівняння каталазної активності газонних трав між собою з контрольної ділянки показало, що показник активності ферменту пирію перевищував такий у мишію на 38 % (віргінільна фаза), 40 (генеративна), 50 % (субсенільна). У рослин з дослідного фітоценозу відмічено аналогічну закономірність 30 %, 25, 35 %.

Зафіксоване нами підвищення каталази за умов дії аерополітантів узгоджується з даними М. Г. Половникової, О. Л. Воскресенської [25] та В. С. Більчук [23]. Така зміна активності ферменту свідчить про стійкість рослинних організмів до техногенного забруднення.

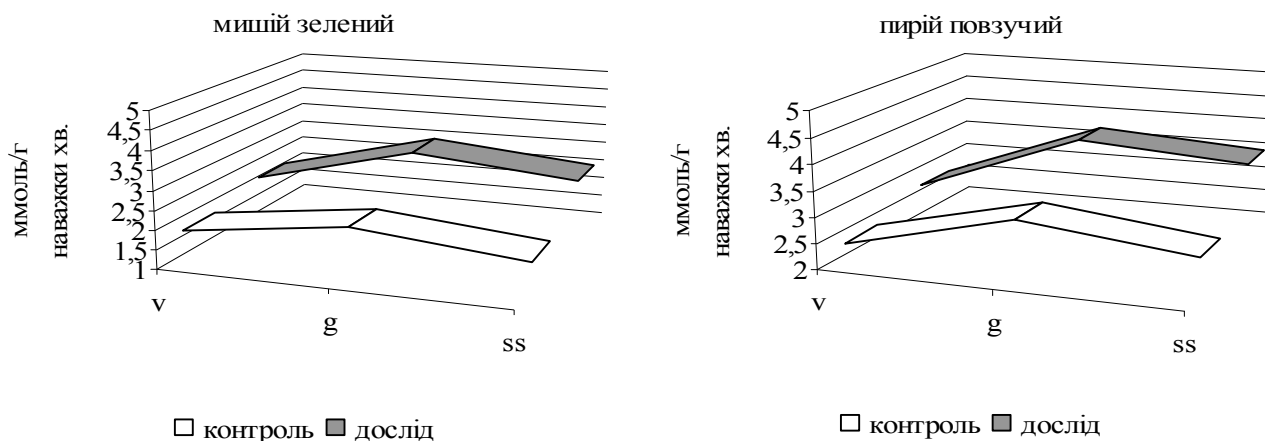

Рис. 3. Динаміка активності каталази у надземній масі дерноутворюючих трав: позначення див. рис. 1

Висновки. 1) Виявлено, що досліджувані види *Elytrigia repens* та *Setaria viridis* відрізняються за силою реакції на забруднення середовища існування.

2) У рослин *Elytrigia repens* та *Setaria viridis*, що зазнають хронічного комбінованого впливу вихлопних газів та промислових викидів впродовж онтогенезу, відбувається інтенсифікація процесів ліпопероксидації. Це проявляється у накопиченні вторинних продуктів ПОЛ.

3) Пристосування мишію зеленого та пирію повзучого до антропогенних компонентів міського фітоценозу відбувалось за рахунок зростання активності ферментів-антиоксидантів у надземній

масі. Слід зазначити, що представлені трав'янисті рослини відрізняються між собою за амплітудою змін активності СОД і каталази.

4) Серед двох досліджених газонних рослин найбільш стійким за показниками вмісту ТБК-активних продуктів і активністю СОД й каталази є пірій повзучий. Це проявляється в меншому накопиченні продуктів пероксидації та більш високій активності захисних ферментів.

5) З'ясовано, що показники вмісту ТБК-продуктів й активності СОД, каталази можна використовувати для біоіндикації стану міського фітоценозу.

Список використаної літератури

1. Бухарина И. Л. Биоэкологические особенности травянистых и древесных растений в городских насаждениях: монография / И. Л. Бухарина, А. А. Двоглазова. – Ижевск : Изд-во Удмурдского университета, 2010. – 184 с.
2. Григорюк І. П. Технології вирощування і біорегуляція стійкості газонних рослин у міському урбанізованому середовищі / І. П. Григорюк, П. П. Яворський, Ю. В. Лихолат. – К. : НУБіП України, 2014. – 223 с.

3. Лихолат Ю. В. Активність пероксидази та вміст хлорофілу як показники стійкості основних представників газонних трав в умовах степового Придніпров'я / Ю. В. Лихолат, Г. С. Россихіна-Галича // Питання біоіндикації та екології. – 2012. – Вип. 17, № 2. – С. 46–53.
4. Лихолат Ю. В. Еколого-фізіологічні особливості багаторічних дерноутворюючих злаків техногенних територій / Ю. В. Лихолат. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1999. – 188 с.
5. Hochachka P. W. Biochemical adaptation / P. W. Hochachka, G. T. Somero. – Princeton Univ. Press, 1984. – 537 p.
6. Кучерява О. О. Особливості фізіологічної реакції деяких газонних трав в умовах дії кадмію та свинцю / О. О. Кучерява, Г. С. Россихіна, Ю. В. Лихолат // Сучасні проблеми біології, екології та хімії: Збірка матеріалів Міжн. кон. – Запоріжжя, 2007. – Ч. 2. – С. 474–475.
7. Лихолат Ю. В. Критерії реагування газонних трав на забруднення довкілля / Ю. В. Лихолат // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія Біологія. Екологія. – 2006. – № 3/1. – С. 109–113.
8. Лихолат Ю. В. Рівень акумуляції важких металів у рослин *Poa angustifolia* L. в штучних біогеоценозах / Ю. В. Лихолат, Л. П. Мицик // Питання степового лісознавства та лісової рекультивациі земель – 2000. – Вип. 1. – С. 25–28.
9. Мицик Л. П. Дерновий покрив техногенних територій / Л. П. Мицик, Ю. В. Лихолат. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1997. – 92 с.
10. Зиміна О. А. Фізіологічна реакція *Lolium perenne* L. на промисловий стрес / О. А. Зиміна, Ю. В. Лихолат, Г. С. Россихіна // Питання біоіндикації та екології. – Запоріжжя: ЗДУ. – 2010. – Вип. 15, № 2. – С. 74–81.
11. Кондратюк Е. Н. Промышленная ботаника / Е. Н. Кондратюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 256 с.
12. Тіханков І. О. Схожість насіння пажитниці багаторічної (*Lolium perenne* L.) після попередньої обробки гідразидом малеїнової кислоти / І. О. Тіханков, Ю. В. Лихолат // Вісник Харківського національного аграрного ун-ту. – 2008. – Вип. 2 (14). – С. 68–73.
13. Активність антиоксидантних ферментів в проростках газоноутворюючих трав Степового Придніпров'я за дії кадмію / [Г. С. Россихіна, Ю. В. Лихолат, О. М. Вінниченко та ін.] // Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. – Київ. – 2009. – Т. 134. – Ч. 3. – С. 199–208.
14. Россихіна Г. С. Активність ферментів-детоксикаторів активних форм кисню газоноутворюючих трав за комплексної дії токсикантів / Г. С. Россихіна, Ю. В. Лихолат, Л. В. Кирпита // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. – 2011. – Вип. 56. – С. 239–244.
15. Россихіна Г. С. Морфо-фізіологічні параметри при адаптації газоноутворюючих трав до дії свинцю / [Г. С. Россихіна, Ю. В. Лихолат, О. М. Вінниченко, І. П. Григорюк] // Наукові доповіді НУБіП – 2010. – № 5 (21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nd.nubip.edu.ua/2010-5/10rgsifg.pdf>.
16. Заїко Г. А. Фізіологічні особливості стійкості злакових трав в умовах міського середовища / Г. А. Заїко, Ю. В. Лихолат, Г. С. Россихіна // Питання степового лісознавства та лісової рекультивациі земель. – 2010. – Вип. 39. – С. 129–135.
17. Заїко Г. А. Фізіологічні особливості стійкості основних представників квітучих газонів в умовах міського середовища / Г. А. Заїко, Ю. В. Лихолат // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія Біологія. Екологія. – 2011. – Т. 1. Вип. 19. С. 36–40.
18. Переслегина И. А. Активность антиоксидантных ферментов слюны здоровых детей / И. А. Переслегина // Лабораторное дело. – 1989. – № 11. – С. 20–23.
19. Плешков Б. П. Практикум по биохимии растений / Б. П. Плешков. – М. : Колос, 1968. – 183 с.
20. Мусієнко М. М. Спектрофотометричні методи в практиці фізіології, біохімії та екології рослин / М. М. Мусієнко, Т. В. Паршикова, П. С. Славний. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 200 с.
21. Клеточные механизмы адаптации растений к неблагоприятным воздействиям экологических факторов в естественных условиях / [Е. Л. Кордюм, К. М. Сытник, В. В. Бараненко та ін.] – К. : Наук. думка, 2003. – 270 с.
22. Колупаєв Ю. Є. Стресові реакції рослин / Ю. Є. Колупаєв – Харків, 2001. – 173 с.
23. Більчук В. С. Зміни активності ферментів антиоксидантного захисту в вегетативних органах *Populus nigra* L. в умовах аеротехногенного забруднення середовища / В. С. Більчук, Г. С. Россихіна-Галича // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. – 2014. – Вип. 64. – С. 293-299.
24. Хромих Н. О. Сезонна динаміка антиоксидантних процесів у листках *Acer negundo* за дії поллютантів / [Н. О. Хромих, В. С. Більчук, Г. С. Россихіна-Галича, О. М. Вінниченко] // Вісник Дніпропетровського університету. Серія. Біологія, Екологія. – 2014. – № 22 (1). – С. 71–76.
25. Половникова М. Г. Активность компонентов антиоксидантной защиты и полифенолоксидазы у газонных растений в онтогенезе в условиях городской среды / М. Г. Половникова, О. Л. Воскресенская // Физиология растений. – 2008. – Т. 55, № 5. – С. 777–785.

СТАН ДЕРНОУТВОРЮЮЧИХ РОСЛИН (НА ПРИКЛАДІ *SETARIA VIRIDIS* (L.) BEAUV. ТА *ELYTRIGIA REPENS* (L.) ЗА ХРОНІЧНОГО ВПЛИВУ ПОЛЮТАНТІВ

Ю. В. Лихолат, Г. С. Россихіна-Галича, О. І. Борисова

У надземній частині мишію зеленого (*Setaria viridis* (L.) Beauv.) та пирію повзучого (*Elytrigia repens* (L.) Nevski), які зростали в умовах хронічного впливу полютантів, визначено вміст ТБК-активних продуктів й активність супероксиддисмутази (ЕС 1.15.1.11) та каталази (ЕС 1.11.1.6). Координовані зміни активності ферментів-детоксикаторів активних форм кисню та вмісту вторинних продуктів ліпопероксидації вказують на їх участь в реалізації *Setaria viridis* і *Elytrigia repens* стратегії адаптації до хронічного впливу полютантів. Встановлено, що фізіолого-біохімічні показники даних видів можуть бути біоіндикаторами стану міського фітоценозу.

Ключові слова: *Setaria viridis* (L.) Beauv., *Elytrigia repens* (L.) Nevski, полютанти, вторинні продукти ліпопероксидації, супероксиддисмутаза, каталаза.

STATE TURF PLANTS (FOR EXAMPLE ON *SETARIA VIRIDIS* (L.) BEAUV. AND *ELYTRIGIA REPENS* (L.) IN CHRONIC EXPOSURE POLLUTANTS

Yu. V. Likholat, G. A. Rossikhina-Galycha, O.I. Borisova

In the top mass of green foxtail (*Setaria viridis* (L.) Beauv.) and couch grass (*Elytrigia repens* (L.) Nevski) from pollutant chronic influence condition the content of TBA-active products and activity of superoxide dismutase (EC 1.15.1.11), catalase (EC 1.11.1.6) were determined. Coordinated changes in the activity of enzymes-detoxifiers of oxygen active forms and the content of lipid peroxidation secondary products indicate their involvement in the implementation of species *Setaria viridis* and *Elytrigia repens* strategies of adaptation to chronic effects of pollutants. It is established that the physiological and biochemical indicators of couch grass can serve as bioindicators of the state of urban communities.

Key words: *Setaria viridis* (L.) Beauv., *Elytrigia repens* (L.) Nevski, pollutants, secondary products of lipid peroxidation, superoxide dismutase, catalase.

Надійшла до редакції: 10.04.2015 р.

Рецензент: Коваленко І.М.

УДК 581.524.1

ЦЕНОТИЧНІ ОПТИМУМИ ДРІБНОГО ПІДРОСТУ СОСНИ ЗВИЧАЙНОЇ В ЛІСАХ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОЛІССЯ

В. Г. Скляр, к.б.н., доцент, Сумський національний аграрний університет

Наведено результати вивчення стану дрібного підросту сосни звичайної у фітоценозах десяти груп асоціацій, що є типовими для Новгород-Сіверського Полісся. На основі комплексного популяційного аналізу визначено ознаки дрібного підросту сосни звичайної, за яких природне відновлення стає найефективнішим. Встановлено, що у регіоні досліджень стан дрібного підросту досліджуваного виду на ділянках відновлення у більшості випадків (57,2 %) не досягає показників, за яких природне відновлення стає найбільш ефективним. Показано, що ценотичному оптимуму для дрібного підросту сосни звичайної відповідають лише умови деяких фітоценозів груп асоціацій *Pineta* (*sylvestris*) *hylocomiosa* та *Pineta* (*sylvestris*) *franguloso* (*alni*)–*vacciniosa* (*myrtilli*).

Ключові слова: лісові фітоценози, природне відновлення, дрібний підріст, сосна звичайна, Новгород-Сіверське Полісся.

Постановка проблеми. В Україні фізико-географічна область Новгород-Сіверське Полісся належить до числа найбагатших на ліси регіонів. Для окремих його ландшафтів рівень лісистості перевищує 30% [1]. Тут лісові фітоценози є не тільки важливими складовими природних комплексів, а й мають також велике еколого-стабілізує, соціологічне та господарське значення [2 – 6]. Відповідно, для Новгород-Сіверського Полісся особливою значущістю набуває проблема стійкого функціонування лісових угруповань.

Механізмом, який здатен забезпечити збереження та довготривале існування лісів, є процес природного відновлення [7 – 10]. При його реалізації зазвичай ключовою фазою є проходження

особинами молодого покоління лісоутворювальних видів фази дрібного підросту. Її репрезентують рослини, які знаходяться у межах трав'яно-чагарничкового ярусу і здебільшого мають висоту 10 – 50 см [11, 12]. У свою чергу, успішність росту і розвитку дрібного підросту залежить від ступеня сприятливості для нього як загалом екологічних умов місцевостань, так і, зокрема, їх ценотичних характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наявних літературних даних беззаперечно доводить, що ефективність протікання процесу природного поновлення лісів у тому чи іншому регіоні дійсно визначається не тільки абіотичними екологічними факторами (освітленістю, погодними